توندوتیژی زمانیی لە زمانی کوردیدا

نەریمان عبدللە خۆشناو
بەشی موزیک، کۆلێژی هونەرە جوانەکان، زانکۆی سەلاحەددین، هەولێر، هەرێمی کوردستان، عێراق.

پوختە:

ناونیشانی لێکۆڵینەوەکەمان بریتییە لە (توندوتیژی زمانیی لە زمانی کوردیدا)، لەم لێکۆڵینەوەیەدا ڕێبازی (وەسفیی شیکاری)مان هەڵبژاردوە، ئەم توێژینەوەیە لە پێشەکییەک و سێ بەش پێکدێت، کە ئەمانەن: بەشی یەکەم: کە بە ناونیشانی (توندوتیژی و توندوتیژیی زمانی)یە، ئەم تەوەرانە لەخۆدەگرێت: (زمانەوانی و دەروونناسی، چەمکی توندوتیژی زمانی، ڕەوشتەکانی زمانی کوردی). بەشی دوەم: شوێنەواری دەروونی و جەستەیی توندوتیژی زمانی لەسەر تاک و کۆمەڵگە. بەشی سێیەم: کە بەناونیشانی (شێوە و هۆکارەکانی توندوتیژی زمانی)یە، ئەم تەوەرانە لەخۆدەگرێت: ١- شێوەکانی توندوتیژی زمانیی، ٢- هۆکارەکانی توندوتیژی زمانیی (هۆکارە ئەلکترۆنییەکان، هۆکارە دەروونییەکان، هۆکارە سیاسییەکان، هۆکارە ئایینییەکان، هۆکارە کۆمەڵایەتییەکان) لەکۆتایی توێژینەوەکەدا ئەنجام و سەرچاوەکان و کورتەی باسەکە بە زمانی ئینگلیزی خراوەتەڕو.

کلیلە وشەکان:

توندوتیژی، توندوتیژی زمانیی، زمانەوانی، توندوتیژی ئەلیکترۆنی.

Article Info:

DOI: 10.26750/Vol(9).No(2).Paper18
Received: 8-August-2021
Accepted: 07-September -2021
Published: 29-March-2022
Corresponding Author E-mail:
nareman.kareem@su.edu.krd
Copyright©2022 Journal of Raparin University.

پێشەکی:

١. ناونیشانی لێکۆڵینەوەکە:

ناونیشانی لێکۆڵینەوەکەمان بریتییە لە (توندوتیژی زمانیی لە زمانی کوردیدا)یە، بەو واتایەی لێرەدا بەشێوەیەکی گشتی باسی توندوتیژی زمانیی دەکەین، ئەمەیش بە تیشک خستنە سەر زمانی کوردییە.

٢. سنوری لێکۆڵینەوەکە:

سنووری لێکۆڵینەوەکەشمان لە زمانی کوردیدا و نمونە و دەقەکانمان لە زمانی نوسینی زمانی کوردی وەرگرتوە.

٣. ڕێبازی لێکۆڵینەوەکە:

ڕێبازی لێکۆڵینەوەکە وەسفیی شیکارییە.

٤. پرسیارەکانی توێژینەوەکە

ئەم توێژینەوەیە هەوڵێکە بۆ وەڵامدانەوەی ئەم پرسیارانە:

١- مەبەست لە زاراوەی توندوتیژی زمانیی چییە؟

٢- هۆکارەکانی دەرکەوتنی توندوتیژی زمانیی چین؟

٣- چۆن توندوتیژی زمانیی لەڕوی دەنگ و هەستەوە دروست دەبێت؟

٤- پەیوەندییەک لە نێوان توندوتیژی زمانیی و توندوتیژی جەستەیی چییە؟

٥. هۆکارەکانی توێژینەوەکە

توێژینەوەکە گرنگترین ئەو هۆکارانە دەخاتەڕو، کە دەبنە هۆکاری دروستبونی توندوتیژی زمانیی لەژێر ڕوناکی ئەو نمونانەی باسیان دەکەین، لەپێناو گەیشتن بە ئامانجەکان، کە ببنە وەڵامدەرەوەی ئەو پرسیارانەی توێژینەوەکە ئاراستەیان دەکات.

٦. ئامانجەکانی توێژینەوەکە

توێژینەوەکە ئەم ئامانجانە لەخۆدەگرێت:

١- ڕونکردنەوەی چەمکی توندوتیژی و توندوتیژی زمانییە.

٢- زەقکردنەوە و دەرخستنی پەیوەندی نێوان توندوتیژی زمانیی و توندوتیژی جەستەیی.

٣- دەرخستنی ئەوەی بنج لە زماندا لە ئامێزگرتنی بەهاکان و گواستنەوەیانە.

٤- ڕونکردنەوەی ئەو بنەما دەرونی و دەنگیانەی توندوتیژی زمانیی پێکدەهێنن.

٧. پلان و ناوەرۆکی توێژینەوەکە

ئەم توێژینەوەیە لە پێشەکییەک و سێ بەش پێکدێت، کە ئەمانەن:

بەشی یەکەم: کە بەناونیشانی (توندوتیژی و توندوتیژی زمانیی)یە، ئەم تەوەرانە لەخۆدەگرێت: (زمانەوانی و دەروونناسی، چەمکی توندوتیژی زمانیی، ڕەوشتەکانی زمانی کوردی).

بەشی دوەم: شوێنەواری دەرونی و جەستەیی توندوتیژی زمانیی لەسەر تاک و کۆمەڵگە.

بەشی سێیەم: کە بە ناونیشانی (شێوە و هۆکارەکانی توندوتیژی زمانیی)یە، ئەم تەوەرانە لەخۆدەگرێت: ١ـ شێوەکانی توندوتیژی زمانیی ٢ـ هۆکارەکانی توندوتیژی زمانیی (هۆکارە ئەلکترۆنییەکان، هۆکارە دەروونییەکان، هۆکارە سیاسییەکان، هۆکارە ئایینییەکان، هۆکارە کۆمەڵایەتییەکان).

لە کۆتایی توێژینەوەکەدا ئەنجام و سەرچاوەکان و کورتەی باسەکە بە زمانەکانی عەرەبی و ئینگلیزی خراونەتەڕو.

بەشی یەکەم: توندوتیژی و توندوتیژیی زمانیی

١.١: زمانەوانی و دەروونناسی

توندوتیژی دیاردەیەکی مرۆیی دێرینە و چەندین جۆری هەیە: توندوتیژیی ئایینی و سیاسی و زمانەوانی و دەرونی و کۆمەڵایەتی و ئەلیکترۆنی. ترسناکترین توندوتیژیش توندوتیژی زمانییە، ئەویش لەبەر ئەو شوێنەوارە دەرونییە پڕ ئازارانەی بەسەر تاک و کۆمەڵگە و وڵاتەوە، ئەو شوێنەوارانە بۆیان هەیە جەنگ و شەڕ و پشێوی لەنێوان گەلان و نەتەوەکان بنێنەوە، بێگومان جەنگەکان لە پرۆسەکانی ئاخاوتنەوە دەستپێدەکەن، لەبەرئەوە پێویستە پەیوەندی نێوان زمانەوانی و دەروونناسی ڕونبکەینەوە، چونکە ((زمانەوانی هەمیشە سیستەمی شێوە پڕ واتاکان دەدۆزێتەوە لە هەمو ڕویەکی دەرونی و کۆمەڵایەتی و فسیۆلۆجی... هتد، ئەویش بە مەبەستی گەیشتن بە مەرام و مەبەستی قسەکەران لە پرۆسەکانی قسەکردندا))(بیار اشار:١٩٩٦ : ١٣٦).

ئەگەر بمانەوێت زمانەوانی و دەروونناسی بەیەکەوە ببەستینەوە، ئەوا زاراوەیەک هەیە، کە هەردوکیان کۆدەکاتەوە، ئەویش زاراوەی (زمانەوانیی دەرونی)یە، ئەم زانستە ئاماژەدەکات بەوەی بواری توێژینەوە بنەڕەتییەکە زمانە، بەو پێیەی ئاکارێکی مرۆڤانەیە، ئاکاری زمانەوانی لەژێر ڕوناکی و میتۆدەکانی دەروونناسی شیدەکرێتەوە، کە لقێکە لە لقەکانی زمانەوانیی کارەکی و گرنگی دەدات بەتوێژینەوەی هۆکارە دەرونییەکانی بواری فێربونی زمان و نەخۆشییەکانی گوتن و پەیوەندییەکانی نێوان دەرونی مرۆڤ و زمان بەشێوەیەکی گشتی، بەڵام تەنیا بەخۆی لە واقیعی دەرونی زمان تێدەگات، بەو پێیەی دیاردەیەکی ئاڵۆزە لەڕوی پێکهاتە و واتاکانییەوە.

(نەوام چۆمسکی) زانای زمانەوانیی هاوچەرخ پێی وایە، کە زمانەوانی بەشێکە لە دەروونناسی مەعریفی، لە وتەیەکیشدا ئەم بیرۆکەیەی ڕونکردوەتەوە و دەڵێت: (زمان ئاوێنەی عەقڵە)، (چۆمسکی) پێی وایە کە زمانەوانی بەهەمو لقەکانییەوە بەشێکە لە لقێکی پسپۆڕی لە بواری (دەروونناسیدا) کە گرنگی بە توێژینەوەی پرۆسەکانی عەقڵ دەدات، کە لە (دەروونناسی مەعریفی)دا بەرجەستە دەبێت(عاصم شحاتة: ٢٠١٥: ٨٠)، لەوانەیە ئەمەش وای لە

(چۆمسکی) کردبێت کە بڵێیت: ((زمانەوانی پێویستە لە توێژینەوەی خودی زمانەوە بگوازرێتەوە توێژینەوەی شێواز و چۆنێتی بەکارهێنانی زمان، واتە لە توێژینەوەی (چالاکی زمانی) بگوازرێتەوە بۆ توێژینەوەی (توانستی زمانی) (جون لاینز: ٢٠١١: ١٦٠)

لێرەدا تێبینی دەکەین، کە دەروونناسی بەشێوەیەکی زانستی توێژینەوەیە لە ئاکاری، زمانەوانیش توێژینەوەی زمانە بەشێوەیەکی زانستی، ئەمە لەلایەک و لەلایەکی دیکەشەوە هەندێک زانا هەن کە دەروونناسی بەوە پێناسەدەکەن، کە ئەو زانستەیە لە پرۆسەی عەقڵییەکان دەکۆڵێتەوە(موفق الحمداني: ٢٠٠٤: ١٣) وەک: ئایا چی لە عەقڵدا گوزەردەکات، کاتێک کەسێک خوازیاری ئەوە دەبێت قسەبکات و (زمان بەرهەم بهێنێت)، ئایا کاتێک قسەیەکمان گوێ لێدەبێت، بۆ ئەوەی شرۆڤەی بکەین و لێی تێبگەین، لەم کاتەدا چی لە عەقڵدا ڕوودەدات؟ (تێگەیشتنی لە زمان و درککردن)، ئایا ئەو ڕێگا و شێوازە عەقڵیانە چین، کە لە قۆناغەکانی تەمەندا پەیڕەودەکرێن بۆ وەرگرتن و فێربون و پێشکەوتنی زمان؟ لێرەدا ئیتر پەیوەندی نێوان هەردو زانستەکە بەشێوەیەکی فراوانتر ڕون دەبێتەوە. زاراوەکانی وەک: پاداشت و بیرکردنەوە، درککردن و هەستەکان و فێربون و وەرگرتنی زمان، پرۆگرامی زمانەوانیی دەماری هەمو ئەمانە واتای کۆمەڵە ڕێگا و شێوازێکی دەرونی دەدەن بەدەستەوە، بۆ گۆڕینی عەقڵیەت و بەهێزکردنی ئاکاری باشتر و سەرکەوتوتر لەژیاندا، ئەویش لەڕێگەی زمانەوە، هەمو ئەم زاراوانە کاریگەری لە زمان دەکەن و کاریگەریش دەبن پێی. (هدسن) جەخت لەسەر ئەم ڕاستییە دەکاتەوە، کە دەڵێت: ((من لەگەڵ زماننناسەکان لەسەر ئەو ڕایە کۆکم، کە دەڵێن پێوەری یەکەم و کۆتایی لە توێژینەوەی زماندا ڕاستەقینەی دەرونییە لە وەسفکردنی بونیادی زمان، منیش لەو باوەڕەدام ئەم پێوەرە سەبارەت بە زمانەوانیی کۆمەڵایەتی و زمانەوانیی وەسفی زۆر گرنگە))(هدسن: ٢٠٠٤: ٣٦٥)، ئەگەر زمانەوانیی دەرونی پێی وابێت زمان ئاکارێکی مرۆڤانەیە، ئەوا بە هەمان شێوە ئاکاری مرۆڤیش هەر بە هەمان شێوەیە.

٢.١: چەمکی توندوتیژی و توندوتیژیی زمانیی

توندوتیژی بریتییە لە هەر هەڵسوکەوتێک کەمەبەست لێی زیانگەیاندن بێ بە کەسی بەرانبەر بە شێوەیەکی ڕاستەوخۆ یان ناڕاستەوخۆ.

هەر جۆرە فشارێک، جەستەیی لەسەر لەشی مرۆڤ یان مەعنەوی لەسەر دەرونی مرۆڤ پێی دەوترێت توندوتیژی(عەبدوڵلا عەبدولرەحمان: ٢٠١٣: ٢٩). ئینجا ئەم توندوتیژییە لە جنێودان و سوکایەتی پێکردن تا کوشتن، هەمووی توندوتیژییە، بەڵام بەپلەی جیاواز و جیا، زۆر گرنگە بزانین کە توندوتیژی دەرونی سوکتر و کەمتر نییە لە توندوتیژی جەستەیی کە دەبێتە هۆی بریندارکردن و خوێنڕشتن(جەعفەر مایی: ٢٠٠٦ : ١٠).

چەمکی توندوتیژی زمانی لە بواری زمانەوانیدا چەمکێکی تازەیە و لەدو بەش پێکدێت: (توندوتیژی) و (زمانی)، توندوتیژی لە زماندا دژ بە نەرم و نیانییە. ئەم زاراوەیە لەڕوی پێکهاتنەوە وشەیەکی لێکدراوە و پێکهاتوە لە: وشەی (توند ـ ئاوەڵناو) + (و ـ ئامرازی لێکدەر) + (تیژ ـ ئاوەڵناو) + (ی ـ پاشگر).

لە زمانی عەرەبیشدا بە هەمان شێوە وشەکە وشەیەکی لێکدراوە (عنف اللغة)، کە پێکهاتوە لە (عنف) و (اللغة).

کەواتە توندوتیژی لە زماندا ڕق و کینە و ناتەبایی و ناسازی دەگەیەنێت و هەمو ئاکارێک کە واتاکانی توندی و لۆمە و گازندە و سەرزەنشتکردن بەدەستەوە بدات، چ بەقسە کە فاکتەرێکی دەرونی مەعنەوییە، یان بە کار و ئاکار، کە فاکتەرێکی ماددی جەستەییە.

لە زمانی ئینگلیزیدا (Yiolentia) واتای بەکارهێنانی ناڕەوای هێزی ماددی بەچەند شێوازێک دەگەیەنێت، ئەویش بۆ زیانگەیاندن بەخەڵک و بە ماڵ و موڵک، هەروەها واتاکانی سزا و زەوتکردن و پێشێلکردنی ئازادییەکانی خەڵکانی دی دەگەیەنێت(حسنین توفيق ابراهيم: ١٩٩٩: ٤١). تێبینی ئەوەش دەکەین، کە وشەی توندوتیژی ڕەهەندێکی واتایی لە زمانی کوردیدا هەیە، کە فراوانترە لە واتاکەی لە زمانی ئینگلیزیدا، ئەویش لەبەرئەوەی هێزی نامادديش لە دوتوێی واتاکانیدا لەخۆدەگرێت.

سەبارەت بە واژەی (زمانی)یش لە وشەی (توندوتیژی زمانی)، کە سەر بە وشەی (زمان)ە، واتە (زمان) لە (لەغوەت)ەوە وەرگیراوە، کە واتای (ئاخاوتن) و (وڕێنە) و قسەی پڕوپوچ دەگەیەنێت(حسنين توفيق ابراهيم: ١٩٩٩: ٥٥). بێگومان ئاخاوتن لە بواری پڕوپوچدا ساناتر و نەرمترە و کاریگەری لەسەر گوێگر دەبێت، هەندێک قسەش هەن، کە هەندە پیس و ئالودەن، کە لە توندوتیژ دەچن لەڕوی ڕکەبەرکێ و ناسازی و کوشتنەوە، لەوانەشە ئەمە پەیوەندی نێوان هەردو پێکهاتەکە بێت لەڕوی واتا فەرهەنگییەکەیەوە.

لەڕوی زاراوەشەوە ئاماژە بۆ کاروبارە توندەکان و ئەو کار و کردەوانەی دژ بە سروشتی شتەکانن، یان ئاماژە بۆ بەکارهێنانی هێز بە شێوەیەکی ناڕەوا دەکات، لەپێناو چەوساندنەوەی ئەوانی دی و هەژمونکردن بەسەریاندا. لە فەرهەنگی فەلسەفیدا وشەی توندوتیژی ((هەمو ئەو کار و کردەوانە دەگەیەنێت، کە دژ بە سروشتی شتەکان بن و لە دەرەوە بەسەریدا سەپێنرابن، کە واتای کارێکی توندوتیژ دەدەن بەدەستەوە، بەهەمان شێوەش توندوتیژی واتای (بەکارهێنانی هێزە بەشێوەیەکی ناڕەوا یان دژ بە یاسا))(جميل صليبا: ١٩٩٤: ١١٤)، لە فەرهەنگی (ڕێبەری زاراوەی لێکۆڵینەوە ڕۆشنبیرییەکان)دا هاتوە، کە ((توندوتیژی هەمو ئەو کار و کردەوە ڕاستەوخۆیانەیە یان پەلارئامێز و هێما و نیگایانەیە، کە دەبنە شرۆڤەیەکی زمانەوانی خود مەرامێتی بۆ بە ئامانجگرتنی ئەوانی دی چ لە ڕوی هەڵوێست و چ لەڕوی ئاکار و ڕەفتارەوە))(سمير الخليل: ٢٠٠٢: ٢٢٧). کەواتە چەمکی توندوتیژی کاری توندوتیژی دەگەیەنێت.

هەروەها (یوسف قەڕزاوی) بەشێوەیەک پێناسەی دەکات، کە لەگەڵ ڕەهەندی واتایی وشەکەدا گونجاوە و لەگەڵ ماددەی (توندوتیژی) تەبایە، ئەویش کاتێک دەڵێت: ((بەکارهێنانی توندیی و زبرییە لەغەیری جێی خۆیدا، یان لە کاتێکی نەگونجاودا، یان بەکارهێنانی توندوتیژییە زیاد لە پێویست، یان بەبێ ئەوەی پێویستیمان پێ هەبێت، یان بەبێ هیچ سنورێک، کە وتم: توندی و نەموت: بەکارهێنانی هێزی ماددی و سەربازی هەروەک لەلای زۆر کەس باوە، چونکە توندوتیژی لە ڕوانگەی ئیسلامەوە تەنیا هێزی ماددی یان سەربازی ناگرێتەوە، بەڵکو توندوتیژی ئاخاوتن و مشتومڕیش دەگرێتەوە و ئیسلام توندوتیژی بێ پاساو ڕەتدەکاتەوە، ئینجا چ لە قسەکردندا یان لە کار و کردەوەدا بێت))(https//www.al-qaradawi.net).

لەمیانەی ئەم دو چەمکەوە دەتوانین چەمکێک یان زاراوەیەک بۆ توندوتیژی زمانەوانی هەڵهێنجین و بڵێین: ((کۆمەڵە هێمایەکی زمانەوانی کارپێکراوە دژ بەوانیترە، کە بۆیان هەیە بواری زمانی بەها و زمانی پەیوەندی بەوانی دییەوە ببەزێنن و لە ئەرکە کۆمەڵایەتییەکەیان وەدەریان بنێن))(جون لاينز: ٢٠١١: ٢٤).

دەشتوانین سنورەکانی ئەم پێناسەیە لەم خاڵانەدا ڕونبکەینەوە:

- هێما زمانەوانییەکانمان لەجیاتی (چەمکی توندوتیژی) بەکارهێنا، چونکە هێما گشتگیرەکانی هەموو جۆری واتاکان بە پێچەوانەی چەمکەکانیانەوەیە.

- پەیوەندی زمانەوانیمان بەکارهێنا، تا وشەی زمان لەواتای (جیهانی ئاژەڵ) دەربێنین، چونکە ڕێگا بەرانبەر بە جیهانی ئاژەڵ داخراوە لەسەر بنەمای بایۆلۆژی و کۆمەڵایەتی، مرۆڤ تاکە کەسێکە توانای بەکارهێنانی زمانی هەیە بە هەردو شێوازی گۆکراو و نوسراو، ئەمەش بێگومان جیاکارییەکی مرۆڤە، کە ئەمەش جیاکارییەکی مرۆڤە و لە بونەوەرەکانی دیکە و ئاژەڵان جودای دەکاتەوە، کە ئەمانە بەهرە و بیرکردنەوە و زیرەکییان نییە(جمعة سيد يوسف: ١٩٩٠ : ٧).

زمان بەگشتی و وشەش بەتایبەتی بەپێی گۆڕانی کات، گۆڕانی بەسەردا دێت، وشە مێژوی تایبەتی خۆی هەیە، هەندێکجار دەنگێک دەگۆڕێت، هەندێک جاریش بەشێوەیەک دەگۆڕێت، کە خەڵکی ئاسایی نەیناسنەوە، تەنیا ئەوانەی لە ئیتمۆلۆژیا کاردەکەن، دەتوانن ڕونیبکەنەوە(قەيس کاكل توفيق: ٢٠٢٠: ٥١).

- هەروەها وشەی (بەهاکان)مان بەکارهێنا، تا سنوری زاراوەی (توندوتیژی زمانیی) لە جنێودان بپارێزین، هەمو وتەیەک ببێتە هۆکاری ئاژاوە، ئەوا بە توندوتیژی زمانی هەژماردەکرێت، هەرچەندە نەرم و نیانیش بێت.

- گوزارشتی (ئەرکی کۆمەڵایەتی)یشمان بەکارهێنا، بۆ ئەوەی باس لە بەکارهێنانی زمان بکەین لە غەیری پرۆسەکانی ئاکار و ڕەفتاری ئاراستەکردنی گوتار، وەک زمانی جنێو و زمانی زبر لە وتە و قسەکردندا، کە بۆیان هەیە پەلبکێشن بۆ گیروگرفتی زۆر و زەبەن، بەهەمان شێوەش گروپی لادەر و نەفام دروست بکەن، ئەرکی زمانی کۆمەڵایەتی دروستکردنی پردێکە بۆ لێکگەیشتن و وابەستەییە، نەک تەنیا دروستکردنی پردێکە بۆ گەیشتن بەیەکتر لە نێوان خەڵکیدا و نەک ڕکابەری، کە دژ دەکەوێتەوە لەگەڵ سروشتەکەی و لە دەرەوەی خۆیەوە سەپێنراوە بەسەریدا.

ئەگەر ئەمەی وتمان بەراییەک بێت بۆ پێناسکردنی چەمکەکە، ئەوا پێویستە ڕونی بکەینەوە، کە بنج و بنەڕەت لە زمانەکاندا ئەوەیە، کە بەهاکان لەخۆبگرن و بیانگوازنەوە، هەروەک کتێبە ئاسمانییەکان ئاماژەی بۆ دەکەن(عبدالرحمن عزي: ٢٠٠٧: ١٣).

٣.١: ڕەوشتەکانی توندوتیژی زمانی لە زمانی کوردیدا

زاراوەی ڕەوشتەکانی زمان بە گشتی وەک گونجاندنێک لەم سەردەمەی نمرەئامێز و شۆڕشی پیشەسازی و کۆمەڵگەی مەعریفیدا بەدەرکەوتوە، وەک ڕەوشتەکانی - پزیشکی، و یاسا و زانست و پیشە و... هتد. لێرەوە ئیتر زاراوەی ڕەوشت بوەتە بابەتی سەردەم، لەوانەشە پەیوەندی نێوان ئەم پیشە و ڕەوشتەکان پەیوەندییەکی گەرموگوڕبێت - کە خوازیارین بەرهەمەکانی بەم نزیکانە ببینین - لە نێوان خۆی و فەلسەفەیەکی خاوەن سێ ڕەهەند - تا بتوانین ڕێگای بڕیار و پێوەرە ڕاست و دروستەکان بگرینەبەر لەهەمو ئەو پیشانەی لەڕوی ڕەوشتییەوە ئاڵۆزن، وەک: ئاسایشی زمانی و سیاسەتی زمانی و ئاسایشی نەتەوەیی و ئابوری مەعریفی و سیاسەت و ڕاگەیاندن، هەمو ئەم بابەتانە بەرژەوەندی کەسی دەگرنەخۆ. ڕەهەندی سێینەی فەلسەفە لەسەر سێ تەوەری سەرەکی دەخولێتەوە، کە ئەمانەن:

١- مەعریفە (ئەپستمۆلۆژیا)
٢- بوون (ئەنتۆلۆژیا)
٣- بەهاكان (ئەكسیۆلۆژیا): كە واتای فەلسەفەی ڕەوشت دەگەیەنێت، ئەم زاراوەیە لەژێر چەتری پرسی تیۆری بەهادایە (الاكسیولوجیا) و وەک میوەیەكی فەلسەفە و بەرهەمەكەی هەژماردەكرێت، مادام لایەنێكی پراكتیكی كارا و زیندوە، لە ڕاستیدا ئەم زاراوەیە جیاوازبو لە تیۆری مەعریفە، هەروەها فەلسەفەش هیچ پەیوەندییەكی بە پێوەری بەهاكانەوە نەبوە، بەڵكو بەو جەوهەرەكە پرسیارێک بوە دەربارەی سەركەوتنی زانستی تازە و هاوچەرخ، وەڵامدانەوەشی لە میتۆدی ئەزمونگەریی كە لۆجیكەكەی عەقڵ و هەستەكانە و بەتەواوەتی ڕەهەندە كۆمەڵایەتی و ڕۆشنبیری و ژیاری و بەهاكانی نەتەوەكان دوردەخاتەوە، ئەم حاڵەتەش تا چارەگی كۆتایی سەدەی بیستەم بەردوام بو(دیفید رزنیک: ٢٠٠٥: ٧).

دەتوانین بڵێین كۆڵەكەی سێیەمی فەلسەفە (ڕەوشتەكان) هەمو زانستە مرۆییەكان و پراكتیكییەكان بەبێ جیاوازی دەگرێتەخۆ، زمانیش پەیوەندی نێوان ئەو زانستانەیە، زمانیش هەروەک باسمانكرد دیاردەیەكی زیندوە و گەشە دەكات و پێشدەكەوێت و دادەڕمێت و هەڵیش دەكشێت، نەخۆش دەكەوێت و پیریش دەبێت، ئەویش بەگوێرەی ئەو كۆمەڵگەیەی ژیانی تیادا بەسەر دەبات و ئەو ڕێگایەی لە كۆمەڵگەدا دەیگرێتەبەر، بۆ ڕۆیشتن لەسەر ئەو پێشڤەچونە جودایانە كە ڕەوشتەكانە، با ئەو فەلسەفەیەی لەسەری بونیاد دەنرێت و دادەڕێژرێت هەمەجۆر و هەمەچەشنەش بێت.

لەم دەستپێكەوە زاراوەی بەكارهێنانی ڕەوشتەكانی زمان بەوە پێناسەدەكرێت، كە دەربارەی دیاردەكانی خراپ بەكارهێنانی زمان توێژینەوە دەكات، یان باس لە ڕەوشەكانی ئاخاوتن دەكات و لە شوێنەوارەكانیان دەكۆڵێتەوە لە بوارەكانی وابەستەگی زمانەوانی(أحمد شیخ عبدالسلام: ٢٠٠٦: ١٥٣). ئەم پێناسەیەش پاڵپشتی لە قورئان و سوننەتدا هەیە، لە قورئانی پیرۆزدا چەند ئایەتێک هەن، كە دیاردەكانی خراپ بەكارهێنانی زمان ڕەتدەكەنەوە و نەهی لێدەكەن، لەوانە بۆ نموونە:

(أَلَمْ تَرَ كَيْفَ ضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا كَلِمَةً طَيِّبَةً كَشَجَرَةٍ طَيِّبَةٍ أَصْلُهَا ثَابِتٌ وَفَرْعُهَا فِي السَّمَاءِ) (سورەتی ئیبراهیم، ئایەتی: ٢٤)، هەروەها خودای گەورە دەفەرموێت: **(وَمَثَلُ كَلِمَةٍ خَبِيثَةٍ كَشَجَرَةٍ خَبِيثَةٍ اجْتُثَّتْ مِنْ فَوْقِ الْأَرْضِ مَا لَهَا مِنْ قَرَارٍ)** (سورەتی ئیبراهیم، ئایەتی: ٢٦) واژەی (الكلمة) لە هەردو ئەم شوێنەدا ئاماژەی پێكراوە بۆ وتە و قسەكردن، كە هەمو ئاخاوتنێک دەگرێتەوە، كە وەسفی باشی هەڵگرتبێت.

هەروەها ئایەتی دیكە هەن كە باس لە دابەكانی ئاخاوتن و شوێنەواریان لە پرۆسەكانی پەیوەندیدا دەكەن، كە چۆن بۆ دامەزراندنی پەیوەندی گشتی لەڕوی جەنگ و زەبر و زەنگی و توندوتیژییەوە دەرفەت دەڕەخسێنن، خودای گەورە دەفەرموێت: (ادع الی سبیل ربک بالحكمة والموعظة الحسنة وجاء لهم بالتی هی احسن ان ربک هو اعلم بمن ضل عن سبیله وهو أعلم بالمهتدین) (سورەتی النحل، ئایەتی ١٢٥). ئامۆژگاری چاک لە وتەی نەرمونیان پێكدێت و بە (الحسنة) وەسف دەكرێت و هاندانێكیشە لەسەر ئەوەی كە وتەكان پێویستە نەرم و پەسەندكراوبن لەلای خەڵكییەوە، (وجاءلهم بالتی هی احسن) تامشتومڕەكان نەبنە توندوتیژییەكی زمانی، كە ئەنجام مەبەست و مەرامەكانی زمان بە كارێكی خراپ بچێت.

لە فەرمودەکانی پێغەمبەریشدا(د.خ)، عروة بن الزبير گێڕاویەتییەوە، کە عائیشە (ر.) هاوسەری پێغەمبەر(د.خ) وتویەتی: ((ژمارەیەک جولەکە هاتنە لای پێغەمبەر(د.خ) و پێیان وت (السام عليكم)، عائیشە وتی منیش تێیگەیشتم، کە جوێنە، بۆیە وەڵامم نەدانەوە و وتم: وعليكم السام واللعنة، پێغەمبەر (د.خ) وتی: لەسەرخۆ عائیشە، خودای گەورە حەزی لە نەرم و نیانیە لە هەموو کاروبار و مەسەلەیەکدا، عائیشە دەڵێت منیش وتم: ئەی پێغەمبەری خودا، ئایا گوێت لێنەبوو چیان وت؟ پێغەمبەریش وتی: منیش وتومە و عليكم)). لەمەوە دەردەکەوێت، کە پێغەمبەر (د.خ) ئەم ڕوداوەی نەکردە جەنگ و شەڕ و پشێوی، بەڵکو تەنیا بە وشەی (وعليكم) کۆتایی پێهێنا.

دەتوانین بڵێین کە ڕەوشتەکانی زمانی کوردی لەڕوی ڕێکارییەوە ئەمانەی خوارەوە دەگەیەنێت:

یەکەم: پێویستە ئاخاوتن بە ئەدەبانە ئەنجام بدرێت.

دووەم: پێویستە ئاراستەکراوبێت.

سێیەم: پێویستە ئەرێنی بێت.

چوارەم: پێویستە ڕێز لە قسەکەران و گوێگران بگیردرێت.

پێنجەم: پێویستە لێبوردەیی تێدا هەبێت.

شەشەم: دەبێ ڕێز لە کەلتوری زمانەوانی بگیردرێت.

حەوتەم: پێویستە ڕاستەقینە بێت.

کەواتە وەک لەڕوی چەمک و پێناسەوە دەردەکەوێ، زمانی توندوتیژی ئەم لایەنانە لە زمانی کوردیدا دەگرێتەوە: وەک:

١- سوکایەتی پێکردن

تۆ هەر بەشەر نیت.

تۆ کەسێکی لە هەمو کەسان کەمتری.

٢- لۆمەکردن

فڵان ستەمکارە.

ئازاد بێویژدانە.

ڕزگار عەقڵی نییە.

٣- گاڵتەکردن

خۆیان ژیانیان شڕ و شێواوە، کەچی پێشبینی بۆ خەڵک دەکەن.

٤- گلەیی و گازاندە

خوشکەکەم ئەوها نابی، ئەوانیش مرۆڤن، زۆریان لێ تورە مەبە.(ئیدریس عەبدوڵلا:٢٠٢١: ٢٢٧، ٢٤٩، ٢٥٠).

٥- جنێو

بەرزترین حاڵەتی توندوتیژی زمانە، جنێودانیش وەک دیاردەیەک لەو کاتەنەدا پەنای بۆ دەبرێت، کە کەسەکە لە بارێکی دەرونی نائاساییدایە و شتێک لە ناخیدا پەنگی خواردۆتەوە و گەیشتۆتە لوتکەی تورەیی، کە ئیتر ناتوانێ دان بەخۆیدابگرێت، بۆیە پێویستی بەوە هەیە، کە بەهەر جۆرێک بێت ڕق و کینەی خۆی دابمرکێنێتەوە و دەربیڕێ.

ئەو کەرەسانەی کە وەک جنێو بەرانبەر بە کەسەکان بەکاردێن، جیاوازییان هەیە لەڕوی ڕادەی توندوتیژی و ناشیرینی و بێڕێزی گوتەکاندا.

جنێودانیش لە زمانی کوردیدا بەم شێوەیە دروست دەبێت (شلێر بەرزنجی:٢٠١١: ٦٨ ـ ٧٠):

١ـ جۆرێک لە جنێو لەناو کورددا هەیە، کە بە هۆی پەنابردنە بەر ناوهێنانی هەندێ ئاژەڵەوە دەبێت، کە لای ئێمە ناوهێنان و لێکچواندنیان بەخودی کەسەکەوە بەجۆرێک لە ئیهانە و سوکایەتی پێکردن سەیردەکرێت، وەک: کەر، سەگ، مەیمون، بەراز، ...هتد. لە هەندێ شێوەزاری زمانی کوردیدا هەندێ ئاژەڵی تریش بۆ ئەم مەبەستە بەکاردێت، وەک: (حوشتر، قەڵەڕەش، کەمتیار، دێڵەبەبا، بارگین، پیسپیسۆک....)(ئەحمەد هیرانی: ٢٠٠٩ : ٣٥).

٢ـ هەندێجار جنێوەکە ئاماژەیەکە بەو کەموکورییانەی لە جەستەی کەسی بەرانبەردا هەیە، کە بەهۆی کەمئەندامی یا نەخۆشییەکەوە دروستبوە، وەک: (شەل، کەڕ، کەچەڵ، کوێر.........).

٣ـ جۆرێکی تری جنێو بەهۆی ئەو کەرەسە و گوتانەوە دەبێت، کە لەلایەن تاکەکانی کۆمەڵەوە بەرانبەر بە سەرۆک و دەسەڵاتداران بەکاردێت، بەتایبەتی لەو حاڵەتانەدا دەبێت، کە دەسەڵاتداران لە خەمی میللەتدا نەبن و زوڵم و زۆرداری بەرانبەر بکەن، دەتوانین بەجنێوی سیاسی ناوی ببەین، وەک: (زۆردار، دکتاتۆر، خوێنمژ، گەندەڵ، جەللاد خوێنڕێژ....).

٤ـ هەندێ جار لەنێوان هەندێ چین و توێژدا بەتایبەتی لە لادێکاندا هەندێ گوتەی ناشیرین بەکاردێت، کە لەڕاستیدا گوتەی جنێودانە و زمانێکی توندوتیژە، بەڵام لای ئەوان ئاکامێکی ئیجابی دەگرێتەوە، وەک:

نێرەکەرە........... واتە ئازایە

سەگە............... واتە زۆرزانە

بەرازە............. واتە بەهێزە

٥ـ هەندێ وشە و زاراوە لە زمانەکەدا هەن، کە هەر لە بنچینەدا بەرانبەر بە دیاردەیەکی ناشیرین بەکاردێن و خەڵکی وەک جنێو بۆ سوکایەتی پێکردنی بەرانبەر بەکاریدەهێنن، وەک:

بیژی(زۆڵ)، ڕەدوکەوتی(بەدوکەوتی)، حەرامزادە، گەلحۆ.. (ئەحمەد هیرانی: ٢٠٠٩ : ٣٦).

کەواتە یەکێ لە سیما دیارەکانی ئاخاوتنێکی باش و بەئەدەب لە زمان بەگشتی و زمانی کوردی بەتایبەتی ئەوەیە، کە ((ئاخێوەر هەمو حیسابێک بۆ هەست و سۆز و ڕێز و پایەی خەڵکانی لەخۆی گەورەتر و خەڵکان بەگشتی دەکات، ئەوەی بەخەیاڵیدا بێ، نایڵێت و شەرم دەکات هەمو قسەیەک بکات، بۆ نمونە:

ـ دایکی خۆشەویستم من لە خزمەتی تۆدام.

ـ مامە عوسمان بەخێربێی سەرچاوەکانم.

ـ کاکە عەلی چۆنی برام؟

ـ خوشکەکەم هەر کاتێ ویستت، ئاگادارم بکەوە.

ـ لە خزمەتت دام چاوەکەم، ئەمربکە.)). (ئیدریس عەبدوڵڵا:٢٠٢١: ٦٠ـ ٦١).

ئەم داب و ئەدەبەی قسەکردن چ لەڕوی چەمک و چ لەڕوی واتاوە ڕەچاوکردن و بەکارهێنانێکی ڕون و ئاشکرایە، بە هەمان شێوەش ڕەچاوکردنی دابەکانی زمان لەلایەن وڵاتانی پێشکەوتوشەوە جێی ستایشە و کاری پێدەکرێت کە (بیار) جەختی لەسەر کردوەتەوە و بەم وتەیە ئاماژەی بۆ دەکات ((پەیوەندی کاتێ بونیادنرابێت لەسەر

ڕێسای ئاکار و ڕەوشتییەکان بە توخمێکی گرنگی وڵاتە دیموکراسییە هاوچەرخەکان هەژماردەکرێت لەڕوانگەی فەلسەفەوە)) (بیار اشار:١٩٩٦ : ١٢٠).

ئەگەر باسی بەراییەک بۆ ئەمە بکەین، دەتوانین بڵێین، کە زمان دیاردەیەکی کۆمەڵایەتییە و پێویستە لەسەر ئەم بنەمایە لێی بکۆڵرێتەوە، ئەمەش (دی سۆسێر) و پاشانیش (ساپیر) جەختیان لەسەر کردوەتەوە(نایف خرما: ١٩٧٨ : ١٠٧). لەمەوە دەردەکەوێت کە دابونەریتی بەئەدەبانەی نێوان تاکەکان لە زمان و پێکهاتە زمانییەکانەوە وەرگیراوە چ لەڕوی مامەڵە و چ لەڕوی کار و کردار و پەیوەندییەکانیانەوە(علي عبدالواحد وافي: ١٩٨٣: ١٦)، زۆربەی زۆری جیاوازییەکانی نێوان زمانەکان لە دوتوێی ڕوانگەی کۆمەڵایەتی جێیان دەبێتەوە، کە نوێنەرایەتی چالاکییە کۆمەڵایەتییەکان دەکات و ئاماژەیان بۆ دەکات و دەبێتە هێمایەک بۆیان(بیار اشار:١٩٩٦ : ١٥١)، لەم ڕوانگەیەوە زمان لەهەمو ئامرازەکان زیاتر جەخت لەسەر تایبەتمەندێتییەکانی کۆمەڵ دەکات، چونکە زمان ((ئەو پەیوەندیەیە کە ئەندامانی کۆمەڵەیەک بەهۆیەوە دەناسرێن و هەروەها بەهۆیەوە ڕەچەڵەک و بنەچەیان دەناسرێت))(فندريس جوزيف: ١٩٥٠ : ٧).

بەم بۆچوونە سۆسیۆلۆژیەی زمان دەبێتە توخمێکی هاوبەشی گشتی بۆ سەرجەم مرۆڤایەتی، قوڵبوونەوە لە زمانیش بۆمان دەردەخات، کە چەندین خاڵی هاوبەشی تایبەت لەلای بەکارهێنەرانی زمانێکەوە هەن، پاشانیش خاڵی هاوبەشی زۆر تایبەتمەند لەلای بەکارهێنەرانی یەک شێوەزار لە ئارادا هەیە(راغب السرجاني: ٢٠١١: ٤٩٢)، بە هەمان شێوەش خاڵی هاوبەشی تایبەت ـ نەک گشتی و هاوبەش ـ بنەمای پێشکەوتنی ژیاریی نەتەوەیە، چونکە پێشکەوتنی ژیار لەسەر بنەمای توخمی تایبەتمەند دروست دەبێت زیاتر لە توخمە هاوبەشەکان(محمد عبدالعظيم: بنعزوز: ٢٠١٣: ٥).

بەشی دووەم: شوێنەواری دەرونی و جەستەیی توندوتیژی زمانی لەسەر تاک و کۆمەڵگە

کاتێک لە دەرکردنی دەنگێک لە کاتی بانگکردنی منداڵان تێڕادەمێنین، تێبینی دەکەین کە هەست دەکەن بەترس یان ڕەتکردنەوە و وەڵامنەدانی بانگکەرەکە، دەشتوانین شرۆڤەی ئەم حاڵەتەش بەوە بکەین، کە زمان سەرکەوتوترین ئامانجی پەیوەندییە، کە بەکارهێنانی گشتی وەردەگرێت و لە هەمان کاتیشدا توانای هەیە زانیارییەکی زۆر بگەیەنیت بە هەوڵێکی کەم لە هەمو ڕوەکانی دەرونی و مێشکی و ماسولکەییەوە. زمان بەم شێوەیەیە و بنچەکەی بەمجۆرەیە، کەوا لەو کەسە دەکات ئاراستەی دەکرێت ببێتە وەڵامگۆ و گوێڕایەڵ بێت، بەڵام لە حاڵەتی بەرزکردنەوەی دەنگ، واتای ئەوەیە ئەو کەسەی دەنگەکەی لێوە دەردەچێت، هەوڵێکی ماسولکەیی زیاتر بەکاردەهێنێت، هەوڵی زیاتر و بەکارهێنانی زیاتری ئامێرەکانی گۆکردن، لەبنەڕەتدا خەرجکردنی هەوڵی دەرونی و مێشکی زیاتر دەگەیەنێت، ((کاتێک دەنگ گۆکردنێکی دیاریکراو وەردەگرێت و دەبێتە زمانێک، کە کارایی و توندییەکی زیاتر خەرج دەکات، ئەوا لەم حاڵەتەدا خاوەنەکەی هەست بە ئازارێک لەسەر دەمارەکانی گەرو و قورگ دەکات))(جان جاك لوسركل: ٢٠١٥: ٤٠٥).

کەواتە زمان جەستەیەکی دەنگییە پێش ئەوەی ببێتە چالاکییەک، کارێکی ئەنجام دراوە پێش ئەوەی ببێتە وتەیەک، ئایا نابینین کە توندوتیژی زمانی چەند گۆڕانکارییەک لەسەر جەستە جێدەهێڵێت، ئادگارەکانی ڕوخسار

لەم حاڵەتەدا گۆڕانیان بەسەردا دێت و ڕومەتەکان پڕ هەوا دەبن و چاوەکان سوردەبنەوە و جەستەش هاوسەنگی خۆی لەدەستدەدات و جەستەش ئارەقە دەڕێژێت، حەواڵەکردنی ئاخاوتن بۆ کار، ئەنجامێکە زمانەوانی تازە پێیگەیشتوە، کە پێی دەڵێن تیۆری (کارەکانی زمان)، کە تیۆرێکە لەسەر ئەو فەلسەفەیە داڕێژراوە، کە ئەرکی زمان تەنیا چەسپاندنی ڕوداوەکان یان وەسفکردنیان نییە، بەوەی ڕاستن یان درۆن، بەڵکو قەڵبەزە دەدەن بەرەو ((حەواڵەکردنی ئەو وتانەی لەدوتوێی پێدراوەکانی بواردا دەردەچن بۆ کار و کردەوەیەکی ئەوتۆ، کە مۆرکێکی کۆمەڵایەتییان بەخۆوە گرتبێت))(عمر بلخير: ٢٠٠٦: ١٥٥).

توندوتیژیی زمانی لەسەر بونیادی تیۆری کارەکانی زمان باز لەسەر توندوتیژی ماددی دەدات، کە تاکەکان ئەنجامی دەدەن دژ بەیەکتر بۆ ئاستێکی دی، ئەم توندوتیژییە کارێکی ئاخێوەرانەیە، کە گوزارشت لە وروژاندنی دەرونی دەکات، کە لە نێوان دو کەسدا بەشێوەیەکی کارلێکانە ئەنجام دەدرێت و ئادگارە زەقەکەی لە ڕکابەری و دروستکردنی ڕق و کینە و دژایەتی بەرجەستە دەبێت. ئەم کارە هەستێکی وروژێنەرانەی ـ ناوەکی ـ ناوخۆیی و ئاکار و کاردانەوەیەکی دەرەکییە، هەستکردن بەترس و قێز و سەرسوڕمان و نیگەرانی و توڕەیی و خۆشی و شادی، هەموو ئەمانە وروژاندنێکی دەرونی ناوخۆیین، کە بۆ هەمو وشەیەک شێوەیەکی جەستەیی جودا (کاردانەوەیەکی دەرەکی)نیشان دەدەن، هەروەها دەبینین ئەو هەڵوێستە جەستەییەی کە قسەکەرەکە پەیڕەوی دەکات، پلە و پێگەی دیاریدەکات، کە ئایا خاوەن پلەوپایە و دەسەڵاتە یان کەسێکی خوار و نزم و بێڕێزە((ئەو کەسەی هەردو پێی دەخاتە سەر ئەو مێزەی، کە خەڵکی دیکەی لە بەرامبەردا دانیشتون، بەڵگەیەکە لەسەر بێڕێزی، بۆیە بەرانبەرەکەشی بە هەمان شێوەی بێڕێزیەکەی بەرەو ڕووی دەبێتەوە، ئەمەش پێی دەوترێت: (دەنگدانەوەی جەستەیی))(موفق الحمداني: ٢٠٠٤: ٢٣٣).

لە زمانەوانیی دەماریدا، کە بوارێکی تارادەیەک تازەیە، گرنگی زیاتری پێدراوە، ئەویش لەبەر پێشکەوتنی زانستی پزیشکی و دەرونی و زمانەوانی و زمانەوانی دەرونی ـ دەبینین، کە گرنگترین بەش لە دەزگای دەماریی مرۆڤدا مێشکە، چونکە مێشک سەرجەم بزوات و جوڵەکانی جەستە دەجوڵێنێت و زمانیش بارەگاکەی مێشکە لە بنەڕەتدا(عبدالعزيز ابراهيم العصيلي: ٢٠٠٦: ١٤٤). لەبەرئەوە زمانەوانەکان توندوتیژیی زمانەوانیان بەوە چواندوە، کە قەرەبویەکی توندوتیژی جەستەییە، یان قۆناغێکی جەستەییە و ئەنجامەکەی مردن یان زیندانیکردنە(عباس الحاج الامين: ٢٠١٦ : ٧٧)، کەواتە زمانەوانیی دەرونی دان بەوەدا دەنێت، کە توندوتیژی زمانیی لەگەڵ توندوتیژی جەستەییدا بەشێوەیەکی تێکاڵاو ئاوێتەی دەبێت، و ئەنجام شوێنەواری پڕ ئێش لە هەست و نەست و سۆزدا دروست دەکات(هەمان سەرچاوە: ٤٠٦). هەروەک چەسپاوە بەهۆی ئامێری فۆتۆی مێشک، کە توندوتیژی زمانەوانی پەلدەکێشێت بۆ زیانێکی بەردەوام لە پێکهاتە و گەشەکردن و پێشکەوتنی مێشکی مرۆڤ(سارة السهيل: ٢٠١٩: ١٠).

بەشی سێیەم

شێوە و هۆکارەکانی توندوتیژی زمانیی

١.٣: شێوەکانی توندوتیژی زمانیی

توندوتیژی زمانیی چەند شێوەیەکی هەیە، کە (جاحیز) لە پێشەکی پەرتووکەکەیدا (البیان والتبین) زوتر ئاماژەی پێیان کردوە، نەفرەتی لەم شێوە وتانە کردوە، کە دەڵێت: (خودایە پەنا دەبەمە بەر تۆ لە فیتنەی وتەکان و فیتنەی کار و کردەوەکان، هەروەها پەنات بۆ دەبەم لە زیادەڕۆیی لەو شتانەی بەپوختی ناتوانین ئەنجامیان بدەین، پەناشت بۆ دەبەم لەخۆ بە زلزانین بەرانبەر بەو کارانەی بەباشی ئەنجامیان دەدەین، پەنات بۆ دەبەم لە قسەلۆک و چەنەچەن و قسەی بێسود، بە هەمان شێوەش پەنات بۆ دەبەم لە تەتەڵەکردنی زمان. هەر لە کۆنیشەوە پەنا بۆ خودا برداروە لە شەڕ و خراپەی ئەمانەی وتمانن و دوعایان کردوە بۆ خۆپارێزیی لێیان)(عمر بن بحر الجاحظ: ١٤٢٣: ٢٧)

دەتوانین بەم شێوازەی خوارەوە ڕون بکەینەوە: (احمد محمد معتوق: ١٩٩٦: ٧١)

١ـ فیتنەی قسەکردن ـ وتە: خودای گەورە دەفەرموێت (والفتنة أشد من القتل) (سورەتی البقرة، ئایەتی ١٩١)، ئەم جۆرە فیتنەیە ڕەنگدانەوەیەکی ڕێژخایەنی هەیە و بەگشتی واژەی (الفتنة) لەو واژانەیە، کە بەگوێرەی ئەو واتایەی پێوەی دەلکێندرێت، تایبەت دەکرێ یان دەگشتێندرێت یان بەگوێرەی قسە و بواری ئاخاوتنەکە دەهێنرێتەوە، وەک فیتنەی پارە و فیتنەی ئایین، هەروەها فیتنە ئەو کێشە و مەینەتیانە دەگرێتەوە، کە دوچاری ماڵ و حاڵ و ناموسی دەبن، لەبەر هەر هۆ و هۆکارێک بێت، ئینجا جەستەیی یان زمانی بێت و لەسەر هەر شێوەیەک بێت، ئەوا ئەم فیتنەیە لە کوشتن توندتر و خراپترە.

فیتنە لە کوشتن خراپترە، چونکە زەرە و زیانەکەی بەردەوام دەبێت، بە پێچەوانەی ژانی کوشتن، کە بەردەوام نابێت و ژانەکەی بە کوشتن کۆتایی پێدێت، هەروەها فیتنە ترسان و تێکچونی سیستەمی ژیانە، ئێمە فیتنەین، فیتنە چەمکێکە واتای تێکچون و لار و لەوێربونی بارودۆخی کەسێک و شپرزەبونییەتی بە ترس و دڵەڕاوکێ و مەترسی لەسەر خۆی و ماڵ و حاڵی.

٢ـ فیتنەی کارکردن: واتە سوربوون لەسەر جێبەجێکردنی ئەو قسانەی سۆز و هەستەکان دەوروژێنن، ئەمەش حاڵەتێکە بۆی هەیە پەلبکێشێت بۆ جەنگێکی دڕندانە لە نێوان وڵاتان و کۆمەڵگەکان و خێزانەکانیان.

٣ـ فیتنەی زیادەڕۆیی: کە زەوتکردنی واژەکان دەگرێتەوە، چونکە ئەگەر وتەکان لە زیادەڕۆیی دوربکەونەوە، کاریگەری دەکەنە سەر دڵ و دەرون، وەک چۆن ڕێژنە بارانێک زەوی بە پیت زیندو دەکاتەوە.

٤ـ سەرسوڕمان: ئارەزوکردن دەگەیەنێت لە سەرۆکایەتی کردن و خۆدەرخستن و قسەی پان و پۆڕ و قسەی زل، تا گۆکردنەکە بەشێوەیەکی سەرنجڕاکێش دەربچێت بۆ گوێگران، ئەویش لەبەر ئارەزوکردن لە پێشەوایەتی و سەرۆکایەتی و دەرکەوتن، یان لەبەرنەبونی زانین و زانست دەربارەی ئەو شتانەی پێویستە بزانرێن لە کاتی ئاخاوتندا.

٥ـ گەڕەلاوژە: واتە قسەکردنێکی زۆر بە دەنگبەرزی بۆ بەزاندنی بەرانبەر.

٦- قسەی زۆر: واتە قسەی زۆر و بێ سەروبن و بێسود چ کەم بێت چ زۆر.

هەمو ئەم خاڵانەی باسمان کردن شێوەیەکن لە شێوەکانی توندوتیژی زمانیی، کە ئەنجام پەل دەکێشێت بۆ پوچەڵکردنەوەی پەیوەندییەکان (مەبەستی گۆکارەکە) لە نێوان پەخشکارە وەرگرەکە، ئەمەش جیاوازی هەیە لەگەڵ ئەو پەیوەندیکردنەی واتای ((ئەو پرۆسەیەیە، کە زانیارییەکان لە نێوان تاکەکاندا ئاڵوگۆڕ دەکەن، ئەویش بەگوێرەی سیستەمێکی دیاریکراو لەمیانەی کەناڵێک، کە سەرچاوەکە بە وەرگرەکە دەبەستێتەوە)) (احمد محمد معتوق: ١٩٩٦: ٧٣).

وەک لەم شێوانەدا دەردەکەوێت، کە لێرەدا زمان بەرەو ئاراستەی (درۆ، دوڕویی، جنێو، ئاگرتێبەردان، ...هتد) دەڕوات، وەک:

١- درۆ: درۆ هەواڵێکە پێچەوانەی واقیع و بەڵگە عەقڵی و ئایینییەکان و پێچەوانەی زانست و مێژو و هەمو بەڵگەکانی ترە، وەک:

خۆر وەستاوە و ناجوڵێ.

ئەمە درۆیەکە، چونکە زانست جەخت لەسەر جوڵان و ڕێکردنی خۆردەکاتەوە.

٢- دوڕویی: ئەو کەسەیە کە لای نەیارەکەت لۆمەت دەکات و لای خۆشت مەدحت دەکات، بۆنمونە:

لای نەیارەکەت وەها باسی تۆ دەکات و دەڵێ: کوڕە عەباس هەر هیچ نییە، هەر عەقڵی نییە.

لای تۆش دەڵێ: کاک عەباس بڕوا بکە ئینسانی وەک تۆ باش کەمە، کاکە تۆ زۆر زۆر عاقڵی.

٣- جنێو: لێرەدا ئاخێوەر هەندێ قسەی زبر و ناخۆش و چاوەڕواننەکراو بە بەرانبەری دەڵێت، ئەو قسانە ڕەنگە خراپ بن بۆ خودی کەسی بەرانبەر، وەک:

ئەو سەگبابە.

ئەو بێئەخلاقە.

ئەو درۆزنە.

ئەو سپڵەیە.

ئەو بێ دایک و باوکە.

ئەو هیچ و پوچە. (ئیدریس عەبدوڵڵا:٢٠٢١: ٨٨، ٨٩، ٩١).

٢.٣: هۆکارەکانی توندوتیژی زمانی

توندوتیژی زمانیی چەندین هۆکاری هەن، کە هەندێکیان دەرونی و سیاسی و ئایینی و ئەلکترۆنین، ئەم هۆکارانە لەگەڵ ڕەوشتەکانی پەیوەندی کۆمەڵایەتی یەکناکاتەوە، چونکە ئەو بنەما ڕەوشتییانە لەسەر یاساکانی لێبوردەیی و ڕێزلێنان و قبوڵکردنی ڕای بەرانبەر داڕێژراون، کە دەتوانین لەم خاڵانەی خوارەوەدا چڕیان بکەینەوە:

١.٢.٣: هۆکارە ئەلکترۆنییەکان

تەکنیکی زانیارییەکان، ڕۆڵێکی گرنگ و کارایان لە دروستکردنی چەندین هۆکار بۆ دروستکردنی توندوتیژیی زمانیی لەڕوی ئەو ئامرازانەی لەبەردەستدان هەیە، وەک (فەیسبوک) و (تویتەر)...هتد، کە بە نهێنی و بەئاشکرایی ڕۆشنبیری جنێو و کینە و بوغز و درۆکردن و پروپاگەندە و پچڕاندنی پەیوەندییەکانی نێوان وڵاتان بڵاودەکەنەوە، ئەویش لەمیانەی تاوانە ئەلیکترۆنییەکان و تەکنیکی بێسنور و سەرچاوە نەزانراوەکانەوە، ئەم حاڵەتەش بونیادی کۆمەڵگە و پێکهاتەکەی دادەکوتێت و پەیوەندییە کۆمەلایەتی و خزمایەتییەکان لە نێوان خێزان و خزم و دۆستاندا دەپچڕێنێت و ئەو ڕۆشنبیرییە دەسڕێتەوە، کە لەسەر بونیادی دراوسێتی و دۆستایەتی و داپۆشینی عەیب و عاری یەکدی و خوێن نەڕشتن و ڕەتکردنەوەی گومان و دودڵییەکان و میواندۆستی و بەخێوکردنی یەتیم و ماچکردنی دەستی دایک و باوک و ڕێزگرتن لە گەوران و بچوکەکان و حەلال خواردن و خۆبەدورگرتن لە حەرام و ستەمکردن لە خەڵکان و چەوساندنەوەیان.

هەمو ئەم شتانە سیستەمی بەها کۆمەلایەتی و ڕەوشتی و ئایینییەکان پێکدەهێنن، کە هەڵگری ناوەڕۆکی شەرعی خوا و بەها مرۆییە تەواوەکانن، کە لە مێشکی لاوی کورد چەندین سەدەیە جێگیربونە، بەڵام ئەم سیستەمە لە ئێستادا لەبەر توندوتیژی ئەلیکترۆنی گەمارۆدراون، ئەم توندوتیژییە هەنوکە بوەتە مەترسییەک بەسەر سیستەمە کۆمەلایەتییەکەوە.

توندوتیژی ئەلیکترۆنی چییە؟

زاراوەیەکە مەبەست لێی ئەو توندوتیژیەیە، کە لە ڕۆژنامە ئەلیکترۆنییەکاندا پەیڕەوی لێدەکرێت، ئەویش بە بەکارهێنانی کامیرای مۆبایل و (بلوتوس) و تۆماری دەنگیی، هەروەها بەزاندنی تایبەتمەندییەکان لە ماڵپەڕەکانی ئینتەرنێت، بە مەبەستی ئەزیەتدانی خەڵکی(اياد مسعود: ٢٠١٩: ١٠)، بەبەکارهێنانی شێوەکانی، کە لەمانە پێکدێن: بەزاندن، خۆگۆڕین، گێچەڵکردن، ئەرکبەخشین، دابەشکردنی بابەتە هەراسانکارەکان...هتد.

٢.٢.٣: هۆکارە دەرونییەکان

بە کەمزانینی کەسێک لە ڕێگەی کەمکردنەوە و پوچەڵکردنی کار و دەستکەوتەکانی، یان هەڕەشەکردن، یان لەبەر یەکنەبونی ((هەمو شێوەکانی توندوتیژی حاڵەتێکی دوژمنایەتی پێشیاندەکەوێت و بەهەمان شێوەش هەموو شێوەکانی دوژمنکاری حاڵەتێک لە هەرەسهێنانی پێشدەکەوێت))(تحسين عبدالحميد رشوان: ٢٠١٥: ١٤٤).

٣.٢.٣:هۆکارە ڕامیارییەکان

توندوتیژی زمانیی لەلای سیاسییەکان ئامرازێکە لە ئامرازەکانی سەرکوتکردنی سیاسی، کە کۆمەڵگە پەلکێشدەکەن بەرەو شپرزەیی و داپچڕاندن و وروژاندنی سۆز و حزبایەتی و بڕینی پەیوەندییە دیبلۆماسییەکان لە نێوان وڵاتان و میللەتاندا.

ئەم حاڵەتانەش بە هۆشیارییەوە یان بەبێ هۆشیاری دروست دەبێت، لەوانەشە کار بگاتە ئەوەی جەنگ و داگیرکاری بەرپاببێت لەجیاتی سەقامگیری و ئاسایش و ئاشتی. (جۆرج بۆش) هەڕەشەی لە هەمو جیهان کرد و

وتی ((یان لەگەڵمان بن، یان دژمان بن))(تاج الدين يوسف: ٢٠٠٩: ٢٨). ئەوەی تێبینی دەکرێت ئەم وتەیەی (بوش) هیچ جنێو و ناوزڕاندنێکی تیادا نییە، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا توندوتیژییەکی زمانی گۆتوتەخۆ، کە لە فاکتەرەکانی دیکەدا بەرجەستە دەبێت.

هەروەها (جۆرج بۆش) و (تۆنی بلێر) هەردوکیان بەرانبەر بەیاسای نێودەوڵەتی و دامودەزگا نێودەوڵەتییەکان گوزارشتیان لە بێڕێزی خۆیان کرد، لەو دەزگا نێودەوڵەتیانەش ئەنجومەنی ئاسایشی نێودەوڵەتی بو، کە لە لوتکەی دورگەکانی (ئازور) لەسەروبەندی ڕزگارکردن عێراق . هەروەک نەعۆم چۆمسکی ئاماژەی پێکردوە . هەردوکیان وتیان (پێویستە دابنەوێنێت)، مەبەستیان ئەنجومەنی ئاسایش بوو . ئەگینا بەبێ ڕەزامەندییە پوچەکەی تۆ شاڵاو دەبنە بەر عێراق، ئەم هێرشەشمان دەکەین لە هەردو حاڵەتدا، ئەگەر (سەددام و خانەوادەکەی) وڵات بەجێبێڵێت، یان نەء)(نعوم تشومسكي: ٢٠٠٣: ٣٧).

بە هەمان شێوە سەرۆکەکانی وڵاتانی عەرەبی لە شۆڕشەکانی بەهاری عەرەبیدا، توندوتیژی زمانیان بەکارهێنا، بۆ نموونە لە (تونس) (بن عەلی) نەیارانی بە بەکرێگیراو وەسفکرد و (حوسنی موبارەک) شۆڕشگێڕانی بەوە دانا، کە (هەندێک منداڵ و تواڵن و لە یانەکانی فەیسبوک کۆبونەتەوە)، هەروەها (محەمەد قەزافی) بەشداربوانی بەهاری عەرەبی بەوە ناوزەدکرد، کە (جرج و پشیلە و مشکن) و لە تاریکی شەودا لە شەقامێکەوە بۆ شەقامێکی دی بازدەدەن، و هەڕەشەی ئەوەی کرد کە لە ماڵەکان و کۆڵانەکاندا ڕاویان دەنێت، جگە لەمانەش لاف و گەزاڤی ئەوەی لێدەدا، کە ئەو سەرۆک نییە، بەڵکو پێشەوا و ڕابەرە و پلەی سەرۆکایەتی پلەیەکی کەمە و ئەو لەو پلەیە گەورەتر و بەرزترە، هەروەها سەرۆکی یەمەن (عەلی عەبدوللا سالح) چەندین واژەی توندی بەرامبەر نەیارانی بەکارهێنا، وەک (شۆڕشی دواکەوتوان و شەقاوەکان، دەنگەناساز و تیرۆریستەکان، مار و مور)، سەرۆکی سودانیش (عومەر بەشیر) وتی: (ئەمانە چەند کەسانێکی لادەر و گێچەڵکارن)، یاریدەدەرەکەشی (نافع عەلی نافع) خۆپیشاندەرانی بە (کاسەلیس) وەسفکرد و ئەمەش بوە هۆی ئەوەی وەک بەرپەرچدانەوەیەک خۆپیشاندانێکی سەرتاسەری لەوڵاتدا هەڵبگیرسێت، سەرۆکی سوریاش (بەشار ئەسەد) شۆڕشگێڕانی بە (میکرۆب) ناوزەدکرد، هەمو ئەو وەسفانە واتای فەرهەنگی ڕۆشنبیری و کۆمەڵایەتی و هزری خۆیان هەیە، کە ئاماژە بۆ بێڕێزی و گاڵتەجاڕیی و بەکمزانین دەکەن.

٢.٣.٤: هۆکارە ئاینییەکان

بێگومان ئایینە ئاسمانییەکان سەرتاپا بۆ ئەوە دابەزیون، کە ڕوحی لێبوردەیی و هەڵکردنی مرۆڤەکان لەگەڵ یەکدیدا باش بکەن و بە گوێرەی شەرعی خودا پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکان ڕێکبخەن، چونکە ((هەمو ئەو کۆمەڵگەیانەی کە ئایینیان تێدایە، ئایینەکانیان لەلا پیرۆزە))(قەیس کاکل تۆفیق: ٢٠٢٠: ١)، لێرەدا زمان هەڵگری ئەو ناوەرۆکە ئاسمانییەیە کە لە ڕەوشتی پەیوەندییەکان و ڕێزلێنان و چەسپاندن و سەقامگیری و ئاشتی و ئاسایش و قبوڵکردنی یەکدی و فرەیی بۆچون و نەتەوە و ڕەگەز و بیروباوەڕ و ئاینزاو ئایینەکان بەرجەستە دەبێت.

شێوازی نەرم و نیان، یان توند و زبر بەپێوەرێک دادەنرێت، بۆ سەرکەوتنی پەیامە زمانەوانییەکە، یان نوشوستهێنانی لە ڕوانگەی زمانەوانیی کۆمەڵایەتییەوە.

٢.٣. ٥: هۆکارە کۆمەڵایەتییەکان

مرۆڤ بەها و ڕەوشتەکانی خۆی لە ڕێگەی کارلێکی کۆمەڵایەتییەوە بەوانی دیکەوە دەستدەکەوێت، لەمیانەی ئایین و بیروباوەڕ و کەلتوری باو و باپیران و پەیوەندییە ئابوری و ماددییەکان و دەزگاکانی ڕاگەیاندن و پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکان، کە هەمویان سەرتاپا شوێنەواری کەڵەکەبو پێکدەهێنن لەسەر تاک و ئاکار و ڕەفتارەکانی تاک(ماهر محمود عمر: ١٩٨٨: ١٣١).

یەکێک لەو شتانەی باو و باپیرانمان لە کۆمەڵگەی کوردیدا لەسەر شێوەزاری لای خۆمان ماوەتەوە دەڵێن:

ئەگەر کەسێک گوناهێک بکات، پێی دەوترێت ئۆباڵی خۆت لە ملی/ ئەستۆی خۆت، واتە کەسی گوناهبار دەبێت خۆی باجی تاوانەکەی بداتەوە، نەوەک کەسێکی تر، یان کاتێک کە دەڵێین: (هەستە قیامەتت هەستێت)، ئەگەر ڕاشوەستابێت پێی دەڵێن: (دانیشە نیوەت دابنیشێ)، ئەگەر بشڵێ من دەچم ئەمەی گوێ لێدەبێت (بچۆ زگت بچێ)، ئەگەر بڵێ من هاتم پێی دەڵێن: (وەرە شاگەشکەت بۆ بێت)، ئەگەر بیەوێت گەمە بکات (گەمە بکە ماسولکەکانت گەمە بکەن)، ئەگەر بیەوێت بخوێنێت پێی دەڵێن: (بخوێنە فووت تێ بێت)، بشیەوێ بخەوێت ئەمەی گوێ لێدەبێت: (بنو شەونخونی بنوێ)، هەمو ئەمانە دەبنە هۆی دارماندنی منداڵ، ئەویش بە گەیاندنی زیان بە مێشکی، کە دوچاری شپرزەیی و سەرسوڕمانی دەکەن، کە ئەنجام سەری لێدەشێوێت.

لێرەوە دەبینین توندوتیژی زمانیی، کە ئێستا لە دەزگاکانی ڕاگەیاندندا کاری پێدەکرێت و لە ئەنجامی کارلێکی کۆمەڵایەتییەوە دروستبووە، بەشێوەیەکی گشتی لەگەڵ بەها و بنەماکانی ڕەوشت و ڕۆشنبیری و ناوەڕۆکی بەرهەمەکاندا زۆر جیاوازی هەیە، کە ئەمەش بێگومان لەسەر بونیادی کۆمەڵگە مەترسییەک دروستدەکات، ئەویش لە ڕوانگەی ئەو هێما و ئاماژە زمانەوانییە، کە هەستەکان بەرەو بوغز و کینە دەجوڵێنن، بگرە زۆرجاران بەخێرایی ئەو واژانە دەبنە ئەو حیسابەی کە (ئاکارێکی دەرەکی) وەک دزی و کوشتن و...هتد.

دەشتوانین لێرەدا ئەو هۆکارانەی کە پەلدەکێشن بۆ توندوتیژی زمانیی جەخت لەسەر هەندێک ڕاستەقینە بکەینەوە:

١. سیستەمە سیاسی و کۆمەڵایەتییەکان و دابونەریت و تەرزە ڕۆشنبیرییەکان و بەها و ڕەوشتەکان، شوێنەواری خۆیان لەسەر زمان جێدەهێڵن، ئەویش لەبەرئەوەی خۆراکی زمان لە کرۆک و ناوەڕۆکی داب و نەریت و بیروباوەڕە باوەکانەوە سەرچاوە دەگرێت، لە هەمان کاتیشدا سیستەمێکی ئەوتۆیە، کە تاڕادەیەکی زۆر نەتەوە دروست دەکات، چونکە پەیوەندی لە نێوانیاندا تەنیا لە ڕوانگەی ئەو سیستەمەوە دروست دەبێت.

٢. زمان تەنیا واقیعێکی هزری ڕەهایە و هیچ شتێک بە واقیعە کۆمەڵایەتییەکەوە گرێی نادات.

٣. هەڵبژاردنی وشەکان لەڕێگەی خواستی کۆمەڵایەتییەوە دیاریکراوەوە ئەنجام دەدرێت.

٤. ئەو پێشکەوتنەی لەبونیادی کۆمەڵگەدا ڕوودەدات، بە هەمان شێوە لە بونیادی زمانیشدا ڕوودەدات.

٥. زمان بەو پێیەی چالاکییەکی کۆمەڵایەتییە و گوزارشت لە پەیوەندییە کەسییەکان و بەها ژیاری و کۆمەڵایەتییەکان دەکات.

٦. هەر گۆڕانکارییەک لە شێوازی ژیان، ڕەنگدانەوەی ڕاستەوخۆی دەبێت بەسەر بەها واتاییەکانی وشەکان.

ئەم ڕاستەقینانە و پێناسەکانی پێشو و گفتوگۆکان مەبەست لێیان ئەوەبو، کە مەترسی توندوتیژی زمانییان لەسەر بونیادی کۆمەڵگەکان پێڕونبکەینەوە، کە لەوانەیە ببنە هۆکاری داکوتینی کۆمەڵگە و هەڵوەشاندنەوەی

سیستەمی بەهاکان تیایاندا، ئەویش لەمیانەی بەستنەوەی توندوتیژی زمانی و جەستەیی بەیەکەوە و شوێنەواری گۆڕینی بونیادی کۆمەڵگە لەسەر بونیادی زمان و ڕەوشتەکانی.

ئەنجامەکان:

١- توندوتیژی زمانیی مانای جنێو نییە، چونکە هەمو وتەیەک پەل بکێشێت بۆ ئاژاوە، ئەوا بە توندوتیژییەکی زمانی هەژماردەکرێت، هەرچەندە نەرم و نیانیش بێت.

٢- ماددەی (توندوتیژی) لە ڕەهەندە واتاییەکەی بەوە جودادەکرێتەوە، کە توندوتیژی ماددی و وتەیی لەخۆدەگرێت.

٣- توندوتیژی زمانیی بەشێوەیەکی تێکئالاو تێکەڵ بەتوندوتیژی جەستەیی دەبێ و شوێنەواری پڕ ئێش لە هەست و سۆزدا دروست دەکات لە ڕوانگەی زمانەوانیی دەرونییەوە.

٤- ئەنجامدانی توندوتیژی زمانیی، دەرەنجام پەل دەکێشێت بۆ پوچەڵکردنی پەیوەندی لە نێوان پەخشکار و وەرگر.

٥- ڕەچەڵەک و بنج لە زمانە مرۆییەکاندا لە ئامێزگرتنی بەهاکانە نەک وەدەرنانیان.

٦- توندوتیژی ئەلیکترۆنی مەترسییەکی خێرا و پرۆگرامئامێز لەسەر ڕەوشتی زمان دروست دەکات.

٧- بۆ قەدەغەکردنی ڕودانی دیاردەی توندوتیژی زمانیی، پێویستە بەها باشەکان لە کۆمەڵگەدا جێگیر بکرێن، چونکە زمان بە کۆمەڵگە و بە مرۆڤەوە پەیوەستە.

٨- ئەو پێشکەوتنەی دوچاری بونیادی کۆمەڵگە دەبێتەوە، ڕەنگدانەوەی ڕاستەوخۆی بەسەر بەهای واتایی وشەکانەوە هەیە.

Linguistic Violence in Kurdish Language

Nariman Abdullah Xoshnaw
Department of Music, College of Art, Salahaddin University, Erbil, Kurdistan Region, Iraq.
E-mail: nareman.kareem@su.edu.krd

Abstract:

The present study is titled with (Language violence in Kurdish language), which means, the researcher discusses language violence generally with shading light on Kurdish language as well.The current study has applied descriptive analytical method, meaning that it is the discussion of the selected topic. The study comprised of an introduction and three chapters. First chapter: which is titled (violence and language violence), contains many sections: (linguistics and psychology, language violence terminology, Kurdish language morals).Second chapter: psychological and physiological traces of language violence on individual and society. Third chapter: which is titled (reasons and patterns of language violence) contains these sections: Patterns of language violence,Reasons of language violence (electronic reasons, psychological reasons, political reasons, religious reasons and social reasons). Finally the research concluded with results, references and research abstract in Arabic and English language.

Keywords: Linguistic Violence, Terminology, Psychology, Structures.

سەرچاوەكان:

ئەحمەد هیرانی(٢٠٠٩)، هەندێ گرێ و ڕستەی ڕێزمانیی لە زۆنگاوی فەرامۆشیدا، گۆڤاری زمانناسی، ژمارە(٤ ـ ٥)، تشرینی یەكەم و تشرینی دوەم، هەولێر.

ئیدریس عەبدوڵلا(د)(٢٠٢١)، شێوازناسیی زمان، چاپی یەكەم، دەزگای چاپ و پەخشی نارین، هەولێر.

جەعفەر مایی(٢٠٠٦)، توندوتیژی، گۆڤاری توێژینەوە، ژمارە ٩، چاپخانەی منار، هەولێر.

شلێر ڕەسووڵ بەرزنجی(د)(٢٠١١)، لایەنی نەرێنی هەست دەربڕین لە زمانی كوردیدا(جنێودان) بە نموونە، گۆڤاری ئەكادیمی، ئەكادیمیای كوردی، ژمارە(١٩)، چاپخانەی حاجی هاشم، هەولێر.

عەبدوڵلا عەبدولرەحمان(٢٠١٣)، توندوتیژی خێزان، چاپخانەی ماردین، هەولێر.

قەیس كاكل تۆفیق(د)(٢٠٢٠)، زمان و ئاین، چاپی یەكەم، چاپخانەی ماد، هەولێر.

ابن عاشور حمد الطاهر بن محمد بن محمد الطاهر التونسي(١٩٨٤)، التحرير والتنوير، الدار التونسية للنشر .

أبو داود سليمان بن الأشعث بن اسحاق بن بشير بن شداد(١٩٨٢)، سنن أبي داوود، تحقيق: محمد محيي الدين عبدالحميد، المكتبة العصرية، صيدا .بيروت.

أبو عبدالرحمن الخليل بن أحمد بن عمر و الفراهيدي البصري(١٩٨٦)، العين للخليل، تحقيق: د. مهدي المخزومي، د. ابراهيم السامرائي، الناشر: دار ومكتبة الهلال.

أبو هلال الحسن بن عبدالله بن سهل العسكري(١٤١٢هـ)، الفروق اللغوية، تحقيق: الشيخ بيت الله بيات، ومؤسسة النشر الإسلامي، الناشر: الطبعة: الأولى.

ابي الفتح عثمان ابن جني الموصلي(١٩٩٢)، الخصائص، الهيئة المصرية العامة للكتاب ط٤.

احمد بن على بن حجر أبو الفضل العسقلاني(١٣٧٩ هـ)، فتح الباري شرح صحيح البخاري، رقم كتبه وأبوابه وأحاديثه: محمد فؤاد عبدالباقي، دار المعرفة .بيروت.

أحمد بن فارس بن زكرياء القزويني الرازي(١٩٨٦)، معجم مقاييس اللغة، تحقيق: زهير عبدالمحسن سلطان، دار النشر: مؤسسة الرسالة .بيروت، الطبعة الثانية.

احمد شيخ عبدالسلام(٢٠٠٦)، مقدمة في علم اللغة التطبيقي، الجامعة الإسلامية العالمية بماليزيا، ط٢.

أحمد محمد معتوق(١٩٩٦)، الحصيلة اللغوية، مجلة عالم المعرفة، العدد ٢١٢، الكويت.

أليس كوراني(٢٠١٣)، اللغة والمجتمع عند العرب .الجاحظ نموذجا، دار نرجس، ط١.

أياد مسعود رابعة، العنف الالكتروني اسبابه وسبل مواجهته، موقع أمد للإعلام.

بيار اشار(١٩٩٦)، سوسيولوجيا اللغة، ترجمة عبدالواحد ترو، منشورات عويدات، بيروت، ط١.

تاج الدين يوسف(٢٠٠٩)، رؤية الإسلام تجاه العنف اللغوي، مجلة الرسالة، السنة التاسعة العدد ٩، الجامعة الإسلامية بماليزيا.

جان جاك لوسركل(٢٠١٥)، عنف اللغة، ترجمة محمد بدوي، الدار العربية للعلوم، ط١.

جمال الدين أبو الفرج عبدالرحمن بن على بن محمد الجوزي(١٤٢٢)، زاد المسير في علم التفسير، تحقيق: عبدالرزاق المهدي، دار الكتاب العربي .بيروت .ط١.

جمعة سيد يوسف(١٩٩٠)، سيكلوجية اللغة والمرض العقلي، عالم المعرفة.

جميل صليبا(١٩٩٤)، المعجم الفلسفي، الشركة العالمية للكتاب، ط١.

جون ليونز(٢٠١١)، نظرية تشومسكي اللغوية، ترجمة: د.حلمي خليل، دار المعرفة الجامعية.

حسنين توفيق ابراهيم(١٩٩٩)، ظاهرة العنف السياسي في النظم العربية، مركز دراسات الوحدة العربية، ط٢.

حسين عبدالحميد رشوان، العنف والمجتمع دراسة في علم الاجتماع النفسي والسياسي والاتصالي، مركز الاسكندرية للكتاب.

ديفيد رزنيك(٢٠٠٥)، اخلاقيات العلم، ترجمة د.عبدالنور عبدالمنعم، عالم المعرفة.

راغب السرجاني(٢٠١١)، المشترك الانساني نظرية جديدة للتقارب بين الشعوب، مؤسسة اقرا للنشر والتوزيع، ط١.

زين الدين محمد الحدادي ثم المناوي القاهري(١٤١٠)، التوقيف على أمهات التعاريف، عالم الكتب.القاهرة، ط١.

زين الدين محمد بن على بن زين العابدين الحدادي ثم المناوي القاهري(١٣٥٦)، فيض القدير شرح الجامع الصغير، المكتبة التجارية الكبرى مصر، الطبعة، الاولى.

سارة السهيل، العنف اللفظي كارثة أخلاقية تدمر الطفل والمرأة والشباب، مقال متاح على الرابط التالي بتاريخ ٢٠١٩/١١/٦ م.

سمير الخيل، دليل مصطلحات الدراسات الثقافية والنقد الثقافي، دار الكتب العلمية.

الشيخ يوسف القرضاوي، موقع الشيخ يوسف القرضاوي على الشبكة.

.https//www.al-qaradawi.net

صبري السيد(١٩٩٥)، علم اللغة الاجتماعي مفهومه و قضاياه، دار المعرفة الجامعية، الإسكندرية، ط١.

عاصم شحاتة واخرين(٢٠١٥)، اللسانيات التطبيقية الحديثة، منشورات الجامعة الإسلامية، ماليزيا.

عباس الحاج الأمين(٢٠١٦)، عنف اللغة ولغة العنف، مجلة تبين للدراسات الفكرية والثقافية، المركز العربي للدراسات والسياسات، العدد ٤.

عبدالرحمن بن ناصر بن عبدالله السعدي(٢٠٠٠)، تيسير الكريم الرحمن في تفسير كلام المنان، المحقق: عبدالرحمن بن معلا اللويحق، مؤسسة الرسالة، ط١.

عبدالرحمن عزى(٢٠٠٧)، فقه اللغة وعنف اللسان والإعلام فى المنطقة العربية، في كتاب اللسان العربي وإشكالية التواصل، مركز دراسات الوحدة العربية، ط١.

عبدالعزيز ابراهيم العصيلي(٢٠٠٦)، علم اللغة النفسي، جامعة محمد بن سعود.

على عبدالواحد وافي(١٩٨٣)، اللغة والمجتمع، عكاظ للنشر والتوزيع.

عمر بلخير(٢٠٠٦)، تحليل الخطاب المسرحي في ضوء النظرية التداولية، منشورات الاختلاف الجزائر، ط١.

عمر بن بحر الجاحظ(١٤٢٣)، البيان والتبين، دار و مكتبة الهلال، بيروت ط١.

فندريس جوزيف(١٩٥٠)، علم اللغة، تعريب عبدالحميد الدواخلي و محمد القصاص، مطبعة الأنجلو المصرية، القاهرة.

كبشور كوكو قمبيل٢٠١٤ علم النفس اللغوي، مجلة دراسات نفسية، تصدر عن الجمعية النفسية السودانية بالخرطوم، العدد ٣.

ماهر محمود عمر(١٩٨٨)، سيكلوجية العلاقات الاجتماعية، دار المعرفة الجامعية، ط١.

محمد أحمد عبدالعاطي، الاختزال الدلالي في الحديث النبوي، دراسة في ضوء نظرية تحليل الخطاب، مجلة (جذور) النادي الأدبي.بجدة.

محمد بن اسماعيل أبو عبدالله البخاري(١٤٢٢)، الجامع المسند الصحيح المختصر من أمور رسول الله صلى الله عليه وسلم وسننه وأيامه، تحقيق: محمد زهير بن ناصر الناصر، دار طوق النجاة، الطبعة: الاولى.

محمد بن على بن محمد بن عبدالله الشوكاني(١٤١٤هـ)، فتح القدير للشوكاني، دار ابن كثير، دمشق .بيروت، ط١.

محمد بن محمد بن عبدالرزاق الحسيني، تاج العروس للزبيدي، المحقق: مجموعة من المحققين، دار الهداية.

محمد عبدالعظيم بنعزوز(٢٠١٣)، معجم مصطلحات الأدب الاسلامي، دار كنوز اشبيليا للنشر والتوزيع، ط١.

محمد ياسر الخواجة(٢٠١٣)، قانوني والتشريعات الاجتماعية، دار ومكتبة الإسراء، ط١.

موفق الحمداني(٢٠٠٤)، علم نفس اللغة من منظور معرفي، دار المسرة، ط١.

نايف خرما(١٩٧٨)، أضواء على الدراسات اللغوية المعاصرة، سلسلة عالم المعرفة، العدد ٩، الكويت.

نعوم تشومسكي(٢٠٠٣)، الحرب الوقائية أو (الجريمة المطلقة) العراق: الغزو الذي سيلازمه العار، مجلة المستقبل العربي، مركز دراسات الوحدة العربية، العدد ٢٩٧.

هادي نهر(١٩٩٨)، اللسانيات الاجتماعية عند العرب، دار الأمل للنشر والتوزيع، ط١.

هدسون(١٩٨٢)، علم اللغة الاجتماعي، ترجمة، د. محمود عياد، عالم الكتب.